

Ткачова Діана Андріївна,
здобувач вищої освіти
навчально-наукового експертно-
криміналістичного інституту
Національної академії
внутрішніх справ
Науковий керівник:
професор кафедри теорії, історії
та філософії права Національної
академії внутрішніх справ, кандидат
історичних наук, доцент
Дорошук Ніна Олександрівна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ

Інститут воєнного стану належить до найбільш специфічних правових режимів функціонування публічної влади, оскільки він передбачає тимчасовий відхід від звичайного конституційного порядку задля відсічі збройній агресії, захисту національної безпеки та територіальної цілісності держави. В історичній ретроспективі саме в періоди військових загроз найчастіше виникає напруга між необхідністю застосування надзвичайних заходів і збереженням основоположних прав і свобод людини. Український досвід регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану є показовим для розуміння того, як держава може балансувати між жорсткими вимогами безпекового середовища та імперативами правової демократії.

Актуальність проблеми зумовлена не лише сучасною російсько-українською війною (2014–2026 рр.), а й подіями більш ранніх історичних етапів, коли українські землі стикалися з воєнними конфліктами, окупаційними режимами та змінами державно-правових систем. У XX столітті визначальними періодами стали часи Першої світової війни, Української революції 1917–1921 років, Другої світової війни, а також радянська доба, упродовж якої права людини системно приносилися в жертву державній доцільності. За тоталітарного режиму механізми захисту прав були або декларативними, або повністю ліквідованими, що сформувало в суспільній свідомості низький рівень довіри до владних інституцій [1, с. 5].

Після відновлення незалежності України у 1991 році відбувся кардинальний перехід до розуміння людини як найвищої соціальної цінності, що зазначено у статті 3 Конституції України. Водночас у статті 64 прямо передбачено можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану, однак із дотриманням принципів законності, пропорційності та необхідності [2]. Саме ці конституційні положення стали фундаментом для розробки ряду нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3].

Особливо гостро питання забезпечення прав людини постало після анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі у 2014 році, а згодом – під час введення повномасштабного воєнного стану 24 лютого 2022 року. Військові дії спричинили безпрецедентний рівень порушень: масові втрати серед цивільного населення, руйнування житлової інфраструктури, вимушене переміщення мільйонів осіб всередині країни та за кордон. У відповідь на ці виклики українська держава запровадила комплекс обмежувальних заходів: комендантську годину, заборону на проведення масових зібрань, цензуру в інформаційній сфері, трудову повинність для критично важливих галузей, вилучення майна для потреб оборони [4, с. 431].

Незважаючи на широту зазначених обмежень, навіть у період воєнного стану зберігається повне ядро прав людини, які не підлягають жодним обмеженням. До них належать: право на життя, заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, свобода думки, совісті та релігії, право на справедливий судовий розгляд. Такий підхід узгоджується зі статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який дозволяє державам-учасницям відступати від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій, але не допускає вилучень щодо найважливіших прав [5].

З історико-правової точки зору, значущим аспектом є еволюція діяльності державних органів у напрямку захисту прав людини в умовах війни. У радянський період воєнний стан використовувався передусім для посилення репресивної функції держави, тоді як в сучасній Україні акцент зміщено на документування воєнних злочинів, розслідування випадків катувань, забезпечення доступу до правосуддя внутрішньо переміщеним особам та військовослужбовцям [6, с. 45]. Ключову роль відіграють органи прокуратури, Національна поліція, Служба безпеки України, а також Уповноважений Верховної

Ради з прав людини, який активно взаємодіє з міжнародними моніторинговими місіями.

Міжнародний контекст також зазнав трансформації: починаючи з 2022 року Україна отримала безпрецедентну правову підтримку з боку ООН, Ради Європи, ОБСЄ та Міжнародного кримінального суду. Спільними зусиллями було створено механізми фіксації порушень міжнародного гуманітарного права, зокрема цілеспрямованих атак на цивільні об'єкти, використання заборонених засобів ведення війни та примусової депортації населення. Така співпраця дозволяє не лише притягати винних до відповідальності, але й формувати нові стандарти захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Окремим аспектом є зростання ролі правової свідомості громадян. В умовах дії режиму воєнного стану суспільство загалом визнає необхідність тимчасових обмежень (наприклад, заборони на поширення інформації про пересування Збройних сил України). Проте будь-яке розширення владних повноважень без належного парламентського та судового контролю може призвести до зловживань. Історичний досвід переконує, що тривале функціонування надзвичайних режимів створює ризики для подальшого демократичного транзиту, оскільки сформовані звички до обмежень можуть укорінюватися в правовій системі навіть після завершення війни [7, с. 210].

Важливим історико-правовим уроком попередніх епох є те, що будь-яке розширення повноважень держави під час війни за відсутності ефективної системи стримувань і противаг неминуче призводить до зловживань. У роки Другої світової війни радянське керівництво, посиляючись на необхідність захисту держави, застосувало масові депортації цілих народів (кримських татар, чеченців, німців) що є класичним прикладом непропорційного обмеження прав людини під виглядом воєнної доцільності. Сучасне українське законодавство, на відміну від радянського, містить чіткі заборони на дискримінацію за національною, расовою чи релігійною ознакою навіть в умовах воєнного стану, що закріплено у статті 24 Конституції України та деталізовано у Законі «Про правовий режим воєнного стану». Такий підхід свідчить про еволюцію праворозуміння: від тотального підпорядкування особи інтересам держави до визнання невідчужуваності фундаментальних прав навіть у найскладніших умовах.

Особливу увагу в контексті українського досвіду слід приділити захисту соціальних та економічних прав в умовах

воєнного стану. Зазвичай у надзвичайних ситуаціях держава насамперед обмежує політичні права (свобода зібрань, мітингів, інформації), однак саме економічні права – право на працю, соціальний захист, житло, освіту – мають величезне значення для виживання населення під час війни. Український уряд, починаючи з березня 2022 року, запровадив низку програм підтримки внутрішньо переміщених осіб: щомісячні виплати на проживання, компенсація за пошкоджене житло, безоплатне надання гуманітарної допомоги, спрощення процедур реєстрації бізнесу на нових місцях. Однак, як зазначають дослідники, ефективність цих заходів значно варіювала залежно від регіону, а бюрократичні перешкоди часто зменшували їхню дієвість [6, с. 25–29]. Історичні паралелі з повоєнним відновленням України після Другої світової війни показують, що без належного правового закріплення механізмів відшкодування збитків постраждалих неможливо досягти дійсного відновлення прав людини.

Проблема воєнної цензури та контролю за інформацією також має глибоке історичне коріння. У радянській Україні під час німецько-радянської війни діяла жорстка військова цензура (органи «Головліту», СМЕРШу), яка не допускала поширення не лише інформації, що містить військову таємницю, а й будь-яку критику владних дій, що призводило до приховування реальних масштабів втрат та злочинів червоної армії [8, с. 111]. Сучасне правове регулювання в Україні, передбачене Законом «Про правовий режим воєнного стану», дає змогу запроваджувати тимчасові обмеження щодо діяльності засобів масової інформації, зокрема забороняти поширення матеріалів, що можуть завдати шкоди обороноздатності держави. Водночас важливою відмінністю є те, що такі обмеження запроваджуються на підставі закону, підлягають судовому контролю та не поширюються на критику дій влади загалом (якщо вона не містить закликів до насильства чи розголошення таємної інформації). Досвід роботи Національної ради з питань телебачення і радіомовлення у 2022–2025 роках засвідчив, що українська модель інформаційної безпеки поєднує необхідні обмеження з повагою до свободи слова в межах, дозволених міжнародним правом [7, с. 209].

Нарешті, важливим висновком з українського досвіду є те, що забезпечення прав людини в умовах воєнного стану неможливе без налагодженої співпраці з громадськими організаціями та волонтерським рухом. Історично в Україні саме громадянське суспільство часто брало на себе функції, які держава не могла виконати через бюрократичну інерцію або брак ресурсів. Під час

війни 2022–2025 років правозахисні організації (наприклад, «Центр громадянських свобод», «Громадський холдинг «Група впливу»») займалися документуванням воєнних злочинів, наданням безоплатної правової допомоги переселенцям та військовослужбовцям, моніторингом дотримання прав людини в місцях несвободи [6, с. 20]. Така синергія держави та громадськості є новим історичним феноменом, адже в попередні епохи (Перша світова війна, радянсько-польська війна 1920 року) подібна взаємодія була фрагментарною або взагалі придушувалася владою. Отже, сучасний український досвід демонструє, що навіть в умовах тотальної війни активна громадянська позиція є не лише правом, але й важливим чинником захисту прав людини від потенційних зловживань з боку державних інституцій.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що український історико-правовий досвід засвідчує: воєнний стан не повинен перетворюватися на інструмент нівелювання прав людини, натомість він є вимушеним, часово обмеженим засобом збереження державного суверенітету. Ефективне поєднання заходів безпеки з гарантіями прав і свобод можливе лише за умови функціонування незалежних судів, дієвого парламентського контролю, активної роботи омбудсмена та залучення міжнародних механізмів захисту. Лише такий баланс дозволяє Україні не лише захистити свою незалежність, але й зберегти репутацію демократичної правової держави, здатної після перемоги повернутися до повноцінного конституційного ладу.

Список використаних джерел

1. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович, та ін.; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2001. 219 с.

2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/ed20150512#Text>

4. Наливайко О. І. Виклики та перспективи захисту прав людини в Україні після повномасштабного вторгнення рф: теоретико-правовий аналіз. *Актуальні питання у сучасній науці*.

2024. № 7 (25). С. 424–433. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/issue/view/254/351>

5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : прийнятий 16 груд. 1966 р. / ООН. Ратифіковано Україною 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

6. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. Київ, 2025. URL: Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

7. Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 91: ч. 1. С. 207–212. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/32.pdf>

8. Костилева С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 107–117. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1e9882d4-77b3-4a6c-bc0e-62afb9ada6/content>

Тросюк Олександр Володимирович,
слухач інституту заочного
та дистанційного навчання
Національної академії
внутрішніх справ
Науковий керівник:
завідувач кафедри теорії, історії
та філософії права Національної
академії внутрішніх справ, кандидат
юридичних наук, доцент
Кривицький Юрій Віталійович

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У сучасних умовах розвитку України питання ефективного функціонування органів державної влади набуває особливого значення. Повномасштабна збройна агресія проти України, необхідність забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та правопорядку актуалізували потребу у зміцненні